

Marzena Liedke
(Białystok)

Związki z możnymi oraz kontakty z Koroną jako przyczyny przemian językowych i kulturalnych szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI wieku

Spośród czynników, które wpływały na przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) w II poł. XVI w. omówiono już system szkolnictwa oraz rolę konwersji⁵. Ten artykuł zasygnalizuje wagę kontaktów z dworami możnych oraz Koroną, szczególnie po zawarciu unii lubelskiej.

W hierarchii społecznej WKL czołową pozycję po gospodarze zajmowali panowie i kniaziowie. Pod względem prawnym i ekonomicznym stanowili oni warstwę uprzywilejowaną w stosunku do reszty bojarstwa-szlachty (np. byli wyłączeni spod władzy urzędników powiatowych²), zasiadali w radzie gospodarskiej WKL, współdecydowali o jego losach. Na określenie ustroju WKL w XV w. Witold Kamieniecki użył określenia „arystokratyczny”³, co podkreśla rolę, jaką odgrywali w nim wielcy panowie. Mogli oni, podobnie

1 M. Liedke, *System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, t. II, s. 7-19; teże, *Wpływ konwersji na przemiany kulturalne i językowe szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1995, t. III, s. 11-27.

2 W. Kamieniecki, *Społeczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 58.

3 Tamże, s. 79.

jak gospodar, nadawać bojarom na określonych prawach część własnych dóbr i w ten sposób tworzyć swoistą drabinę feudalną⁴.

Szlachta litewska i ruska WKL, która wyodrębniła się jako stan ok. poł. XV w. (przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r.), spoglądała zazdrośnie w stronę Korony, gdzie i panowie, i szlachta w ramach jednego stanu mieli formalnie równe prawa, a udział tej ostatniej w życiu politycznym wciąż wzrastał. Z tych powodów zabiegi Zygmunta Augusta wokół unii Polski i Litwy wzbudziły entuzjazm szlachty WKL i wyraźną niechęć panów, obawiających się utraty swojej uprzywilejowanej pozycji we wspólnym polsko-litewskim państwie.

Dotychczas podczas nieobecności władców kierowali oni większością spraw państwowych, piastowali niemal dziedzicznie najważniejsze urzędy centralne i wojewódzkie⁵, co przynosiło im korzyści ekonomiczne.

Jednak zawarcie unii lubelskiej, jak pisze Antoni Mączak, „(...) mimo obaw możnowładztwa litewskiego właśnie chyba jemu przyniosło najwięcej. We wspólnym sejmie głos Litwinów miał wpływ większy na losy obu narodów niż dotychczas, a posłowie z Litwy okazali się bardziej zależni od tamtejszych możnowładców niż koronni od polskich. Przez cały wiek XVII (do 1696 r.) szlachta litewska będzie walczyć o „koekwację” (zrównanie w prawach) z Koroniarzami, w szczególności gdy chodziło o niektóre urzędy, dające w Wielkim Księstwie szczególne uprawnienia sądownicze (...)”⁶.

Pojawia się w tym miejscu pytanie — z czego wypływa ta zależność szlachty litewskiej od możnowładztwa po 1569 r.? Nie wdając się w szczegółową analizę jej przyczyn⁷ trzeba stwierdzić, że magnaci litewscy w XVI w. wzmocnili swą pozycję ekonomiczną (np. wykorzystując koniunkturę na zboże) oraz polityczną (piastując, jak wspomniano wyżej, najważniejsze urzędy). Formalnie niezależna osobiście i politycznie szlachta litewska wchodziła więc — wobec tej ekonomicznej i politycznej przewagi panów — w zależności nieformalne typu klient — patron, które często stanowiły dlań jedyną możliwość osiągnięcia czegoś w życiu. Na dworze magnata można było nabrać ogłady towarzyskiej, zdobyć wiedzę niezbędną w działalności politycznej, zapoznać się z najnowszymi tendencjami kulturalnymi. Pośrednictwo pańskie ułatwiało uzyskanie urzędów, zawarcie odpowiedniego związku małżeńskiego⁸. Opieka możnego patrona dawała szanse wzbogacenia się, zdobycia wykształcenia, czy też wyjazdu za granicę, a w końcu — podnosiła autorytet danego szlacheca w sąsiedztwie⁹, które też posiadało swoistą strukturę we-

4 Tamże, s. 123-124.

5 J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1990, s. 107.

6 A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, s. 138.

7 Zjawiskami klientelizmu w Europie i Rzeczypospolitej zajmował się szerzej m.in. A. Mączak, *Klientela XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1994, oraz *Rządzący i rządzeni...*

8 A. Mączak, *Rządzący i rządzeni...*, s. 146.

9 Tamże, s. 147.

wnętrzną¹⁰. W zamian za taką opiekę klient zobowiązany był do wykonywania pewnych usług, np. w zakresie prawa, w zarządzaniu dobrami, czy też w kancelarii itp., a z czasem reprezentował interesy magnata na sejmikach i sejmach. Dodajmy, że w tego typu związki wchodził nie tylko najuboższy spośród szlachty. „Niezależność osobista i polityczna (...) oznaczała z czasem raczej tylko pewien zakres swobody w wyborze patrona, gdy na jednym terenie rywalizowali ze sobą magnaci”¹¹.

Jaki wpływ na polonizację szlachty ruskiej WKL miała taka sytuacja społeczna?

Dla naszych rozważań istotny będzie fakt wcześniejszej, niż w przypadku szlachty, polonizacji panów litewskich. Mimo niechęci do polskich rozwiązań ustrojowych i ciągłego podkreślania odrębności państwowej, dosyć prędko ulegli oni polskiej kulturze. Ich kontakty polityczne i gospodarcze z Koroną, z polskim dworem wielkopsiadającym, a potem królewskim Zygmunta Augusta, wywierały spory wpływ. Aleksander Brückner pisał, że: „(...) w otoczeniu królewskim, dawniej bojarzy, teraz panowie rada, przejmowali się mimo woli dworskim, tj. polskim obyczajem, strojem, językiem (...) już zaczynała ruszczyzna z dworu wielkopańskiego za wzorem królewskiego ustępować (...)”¹². Najwcześniej spolonizowali się pod względem kulturalnym panowie pochodzenia litewskiego, np. Radziwiłłowie. Najwymowniejszym tego przykładem był chyba Mikołaj Czarny, który swój dwór zorganizował na wzór królewskiego. Większość jego dworzan stanowili Polacy, np. Jan Mączyński, Kacper Łęcki czy Baltazar Lewald Jezierski¹³. Jego żoną była Elżbieta Szydłowiecka, córka jednego z mecenasów sztuki w XVI w. w Koronie¹⁴. Otoczenie M. Radziwiłła było więc ogniskiem polskości na Litwie. Sam M. Czarny nie znał języka litewskiego, a ruski na tyle, aby czytać dokumenty. Na co dzień używał języka polskiego¹⁵. (Nawet już jego ojciec spisał testament po łacinie, a nie po rusku¹⁶.) Nic więc dziwnego, że jego synowie, zwłaszcza Mikołaj Krzysztof, pod względem językowym i kulturalnym byli Polakami.

Proces polonizacji językowej nie ominął też panów ruskich. Kontaktując się z Koroną, z jej dygnitarzami, nawet „(...) we własnej radzie, wobec króla szczególnie odzywali się Radziwiłłowie, Ostrogscy, Chodkiewiczowie po polsku, a to szerzyło się od nich coraz dalej (...)”¹⁷.

Dwory pańskie na Litwie były w czasach rozwoju reformacji siedliskiem nowinek religijnych. Sprzyjali im m.in. Mikołaj Czarny Radziwiłł, Jan Chod-

10 A. Zajączkowski, *Szlachta polska*, Warszawa 1993, s. 66.

11 A. Mączak, *Rządzący i rządzeni...*, s. 147.

12 A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. II, s. 13

13 J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565)*, Warszawa 1939, s. 376 i n.

14 Tamże, s. 368.

15 Tamże, s. 376.

16 Tamże, s. 403.

17 A. Brückner, dz. cyt., t. II, s. 13.

kiewicz (zanim nie przeszedł na katolicyzm), czy skłaniający się ku nurtom ariańskim Ostafi Wołłowicz. Jego dworzaniem był Bazyli Ciapiński¹⁸, szlachcic ruski, początkowo prawosławny, później arianin. Być może właśnie w otoczeniu kasztelana wileńskiego i kanclerza litewskiego zetknął się z tym odłamem reformacji.

Kultura polska i reformacja szerzyła się więc na dworach pańskich w WKL, a przebywająca tam młodzież i szlachta-klienci, obcując z magnatami z pewnością przejmowali elementy kultury i języka polskiego. Pański styl życia imponował szlachcie, która w miarę możliwości dążyła do częściowego choćby upodobnienia się do możliwych.

Jak już zauważono, klientalne związki mogły wpływać na życie religijne szlachty. Tak było w okresie, kiedy reformacja dominowała na dworach pańskich, jak i później, kiedy jej miejsce zajął katolicyzm czasów kontrreformacji. Świadczy o tym list-protestacja Jana Dubowicza, archimandryty dermańskiego z I poł. XVII w.: „Dziatki szlachty ruskiej, w szkołach i akademiach i kolegiach katolickich się ucząc, nawykłą nabożeństwa Kościoła Rzymskiego, a wyszedłszy ze szkoły, jeden na żołnierską, drugi na dwór jakiego katolickiego pana uda się, (bo u Ruskiego szlachcica nie będzie miał służby), tedy musi iść z Panem do Kościoła (wielu znam Panom i Paniej, którzy nie chcą Rusi na dworach swoich chować, aż katolikami nie zostaną, i zostają) takie z towarzystwem na żołnierskiej musi kompanią mieć i w nabożeństwie i w zażywaniu potraw, nawykszy nabożeństwa Rzymskiego, swego Ruskiego odwyknie, i owszem drugi przy dworze i na żołnierskiej nie radby, aby go Rusinem zwano; zaczyni necessario przyjdzie mu w nabożeństwie Rzymskim zostawać”¹⁹. Protestacja ta była skierowana przeciwko oświatowej działalności Piotra Mohyły, który dążył do wcielenia zachodnich wzorów kształcenia do oświaty ruskiej²⁰, odnosiła się do ziem WKL, wcielonych po 1569 r. do Korony i do czasów nieco późniejszych, ale spostrzeżenia w niej zawarte odnieść można również do ziem litewskich i białoruskich, zwłaszcza w momencie rozpoczęcia akcji kontrreformacyjnej. Z fragmentu tego wynika istotny wpływ możnego protektora na religię związanych z nim osób, a zmiana wyznania, obrządku, języka nabożeństw itp. prowadziła zazwyczaj do przemian językowych i obyczajowych. Jak wynika z powyższego cytatu, istotną rolę w tych procesach odgrywała też służba w wojsku.

Przykładem związków szlachty ruskiej z panami WKL może być życiorys Teodora Jewłaszewskiego, średniozamożnego szlachcica, zamieszkałego w Jewłaszach koło Lachowicz, późniejszego podsędka nowogródzkiego²¹.

18 T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. VII, 1962, s. 166.

19 Cytuję za: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 112.

20 Tamże, s. 111.

21 Z. Lasocki, *Teodor Jewłaszewski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, Wrocław - Warszawa 1964/1965, s. 197.

Związany był z Chodkiewiczami (dzięki dzierżawom u nich znacznie się wzbogacił)²² oraz z Radziwiłłami. Wspominał o tych kontaktach w swym pamiętniku: „Na początku roku (...) 1572 byłem zabawienyj potrzebami jeho miłosti pana Mikołaja Krisztofa Radiwiła marszałka dwornoho kniaziati na Ołyce i Nieswiżu a terazniejszoho pana wojewody trockoho, kotorych potrzeb jako u pana wielikoho dosyt było (...)”²³. Szczególnie dawała mu się we znaki, prowadzona przezeń, sprawa nabycia dóbr świrżeńskich, a „(...) ot tych czasów zawszem służył w potrzebach jeho kż miłosti pana wojewody (...) i diatom swym radu moju zostawuju, aby sie pri mnie i po mnie jeho kż miłosti i chatkom i domowi jeho kż miłosti prikładem moim słužit nie wymówili”²⁴. Polecał więc swym dzieciom służby u księcia i wnioskować możemy, że owa rada wpływała z doświadczenia szczególnej opłacalności związków z Radziwiłłem. Teodor Jewłaszewski wydawał się być nawet dumnym z powodu okazywania mu przez księcia szczególnego zaufania²⁵.

Na pocz. XVII w. T. Jewłaszewski spisał pamiętnik, który pod względem językowym stanowi dowód polonizacji autora. Występują w nim całe zdania brzmiące po polsku, np. „Potym bałem sie jechat”, „A jeszcze jesieni tej musiałem Warszawę nawiedit khdyż tam korol jego Mist August meszkal”²⁶ itp., nie mówiąc już o pojedynczych słowach. Elżbieta Smułkowa pisze, że tekst ten „(...) robi wrażenie polszczyzny na siłę wciskanej w białoruską strukturę gramatyczną, którą rozsadza”²⁷. Tak wyraźne wpływy polszczyzny mogły być efektem kontaktów T. Jewłaszewskiego z M. K. Radziwiłłem, ale jego pamiętnik mówi wyraźnie o częstych podróżach do Korony: „(...) toho roku (1570 — przyp. M. L.) trocham był do domu se z Warszowy zwrotił w lete i znowu z początku jeseni jechałem do Warszowa i meszkałem tam prez wsitke jesen (. . .)”²⁸. Owa częsta styczność ze szlachtą koronną, jej językiem i obyczajowością z pewnością nie pozostała bez wpływu na nowogrodzkiego podsędką i wielu innych kontaktujących się z Polakami.

Oddziaływanie polskości wzmogło się zwłaszcza w okresie przygotowań i zawarcia unii lubelskiej. Wspólne sejmy, elekcje, przyczyniały się do zbliżenia kulturalnego Rusinów, Litwinów i Polaków. Juliusz Bardach pisał, że unia obu państw była przede wszystkim unią ich stanu szlacheckiego²⁹. Do-

22 Tamże, s. 197.

23 *Historycznyja zapiski*, [w:] U. M. Swiażyński, *Historycznyja zapiski F. Je łaszo skaha*, Mińsk 1990, s. 94.

24 Tamże, s. 94-95.

25 *Historyka-dakumientalnaja chronika Lachawickaha rajona*, Mińsk 1989, s. 84.

26 *Historycznyja zapiski...*, s. 92, 94.

27 E. Smułkowa, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa 1988, s. 241.

28 *Historycznyja zapiski...*, s. 94.

29 J. Bardach, *Studia z ustroju państwa i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1970, s. 61.

tyczyło to przede wszystkim sfery wolności szlacheckich, kultury i w dużej też mierze religii.

Akt z 1569 r. wpływał na polonizację szlachty ruskiej i litewskiej również w związku z możliwościami nabywania dóbr ziemskich przez Koroniarzy na terenie WKŁ. Do tej pory Litwini skutecznie torpedowali osiedlanie się szlachty polskiej na Litwie³⁰. Ustawy wiążące się z unią lubelską prawnie umożliwiły Polakom zakup majątków, chociaż i później zdarzały się protesty ze strony litewskiej (ustawy te były sprzeczne z treścią trzeciego *Statutu Litewskiego*³¹).

Polacy, którym udało się nabyć dobra w WKŁ, przynosili ze sobą obyczaje polskie i oddziaływali kulturalnie na swych litewskich i ruskich sąsiadów³².

Wpływ związków klientalnych oraz kontaktów ze szlachtą koronną na polonizację szlachty ruskiej WKŁ został w tym artykule jedynie zasygnalizowany i wymaga szerszego omówienia w oparciu o źródła historyczne. Na podstawie powyższych rozważań można jednak wskazać na istotną rolę tych czynników w przemianach świadomości językowej i kulturalnej szlachty-Rusinów.

Змест

У ліку фактараў, якія ўплывалі на моўную і культурную паланізацыю рускай шляхты Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ) у II пал. XVI ст., важную ролю выконваюць іх сувязі з алігархіяй. Асабліва частыя былі залежнасці тыпу кліент — патрон, жывыя нават пасля атрымання шляхтай ВКЛ у перыяд люблінскай уніі правоў і прывілеяў, якімі да гэтай пары карысталася шляхта ў Кароне. Уваходзячы ў такія залежнасці з апалячанымі ўжо літоўскімі панамі, прабываючы на іхніх дварах, прадстаўляючы іх інтарэсы, кліенты — таксама русіны — мелі дачыненне да польскай культуры і пераймалі, свядома або міжвольна, мову і абычай. Таксама канфесія патрона магла ўплываць на рэлігійную паціццю кліента.

У моўных і культурных ператварэннях рускай шляхты істотную ролю адыграла унія ВКЛ і Кароны, заключаная ў 1569 г. Стала яна прычынай інтэнсіфікацыі кантактаў літоўцаў і русінаў з польскай шляхтай, напрыклад, у часе сеймавых пасяджэнняў у сувязі з ростам палітычнай ролі шляхты ў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Такія сустрэчы стваралі дадатковыя магчымасці ўздзеяння польскай культуры на русінаў.

30 A. Wyczański, *Polska Rzecz Pospolita szlachecka*, Warszawa 1991, s. 63.

31 H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie - Korona Polska - Rzeczpospolita*, „Przegląd Historyczny”, 1976, t. LXVII, z. 4, s. 577.

32 Tamże, s. 585

Summary

Among the factors influencing the lingual and cultural Polonization of Ruthenian gentlefolks in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the 16th century, an important place is taken by their relations with noblemen. Relations of the patron-client type were particularly often, even in the epoch of the Union of Lublin, when the landed gentry of the Grand Duchy of Lithuania was granted the same rights and privileges as its counterpart in the Kingdom of Poland. While maintaining relations with Polonized Lithuanian noblemen, staying at their residences, or attending their interests, the clients, including those of Ruthenian origin, intentionally or involuntarily adopted their language and habits. A patron's religion, too, could influence the religious attitude of his clients.

The lingual and cultural transformations of the Ruthenian landed gentry were significantly accelerated by the Union of Lublin concluded between the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland in 1569. The Union intensified the contacts of Lithuanians and Ruthenians with Polish gentlefolks, in particular, during Sejm debates in connection with an increased political role of the landed gentry in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Those contacts provided additional possibilities for the Polish culture to exert its influence on Ruthenians.